

Joan Fuster, entre el compromís i el distanciament

Jacobo Muñoz

Potser és veritat que l'«home de lletres» no escriu sempre, com diu un conegut apotegma francès, els llibres que vol. I és possible també que Fuster fos totalment sincer –irònicament sincer, diríem més aviat– quan reconeixia, per exemple, en la seua «Introducció» a *Nosaltres els valencians*, que aquest llibre, a l'escriptura del qual s'havia lliurat, però, com ell mateix admet, a instàncies d'alguna lògica interior profunda, hagués exigit un altre autor: una mena d'«oportunitíssim centaure d'historiador i de sociòleg». Algú, en qualsevol cas, més «competent» que no ell. ¿Més competent en què? Se suposa que en erudició històrica, en bagatge sociològic o, fins i tot, en destresa metodològica.

Tanmateix, aquesta consideració autocrítica –en algú que, d'altra banda, mai no cultivà la falsa modèstia– no afecta, ni de bon tros, el fons de la qüestió. Qualsevol historiador podria, és clar, manifestar reserves del tot legítimes sobre algunes hipòtesis historiogràfiques de fons del llibre. Sobre el seu recurs central, posem per cas, a l'esquema dualista, tant en relació a un litoral burgès i urbanitzat i un interior feu-

dal i rural com pel que fa a cristians i moriscos, a corona i noblesa o, fet i fet, a monarquia hispànica i País Valencià. O sobre la seua imatge essencialment agrària del País, ja bastant superada –o en estat avançat de superació– als anys seixanta del passat segle. Com també es podrien fer objeccions, sobretot a partir dels desenvolupaments historiogràfics posteriors a 1962 –en gran mesura deutors tots ells, per cert, d'aquesta proposta historiogràfica radical, d'enorme força incitadora, que fou *Nosaltres els valencians*–, a la seua base documental i crítica. O al seu innegable criptoessencialisme, bé que en ell fos compensat –sempre– per una visió de les identitats nacionals com a projectes col·lectius, com a construccions alhora culturals i polítiques, com a fets històrics, en els quals la llengua, això sí, hi té un paper conformador central.

Però res de tot això no afecta el sentit profund de *Nosaltres els valencians*, que és –com tots els escrits fusterians– l'obra no d'un historiador, ni d'un científic social, sinó d'un intel·lectual crític d'estirp il·lustrada les motivacions i temàtica del qual estigueren sempre molt vinculades, en línies generals, «a uns quants problemes bàsics» de la seua comunitat i «al sentit més profund» de la cultura, en sentit estricte, d'aquesta. És a dir, d'algú capaç de

Jacobo Muñoz és catedràtic de Filosofia a la Universidad Complutense de Madrid. És autor, entre altres obres, d'*Inventari provisional. Materials per a una ontologia del present* (Germania, 1995) i *Lecturas de filosofía contemporánea* (Ariel, 1984).

construir *nexes de sentit* –de fer pensable, per exemple, el País Valencià com un tot– i capaç també d'*opinar*. Val a dir, de suscitar debats, de criticar dades. I, sobretot, de proposar fins. (D'ací, entre altres coses, la condició de «projecte de futur», de revulsiu nacional, de *Nosaltres els valencians*.) D'algu, comptat i debatut, que no dubta a l'hora d'assumir, amb una rara combinació de lucidesa, passió i vessant escèptic, un tarannà crític guiat, lluny de qualsevol ofuscació ideològica, per la convicció que «la veritat, els fets constatables i explícits, un cop delatada esdevé consciència».

Així és, en qualsevol cas, com anà entenent-se a si mateix al llarg de les pàgines que dedicà, per exemple, a alguns esperits esmolats, acerats i de curiositat intel·lectual tan inesgotable com multidireccional, dels quals se'n sentí hereu. Unes pàgines que tracten en realitat, en alguns dels seus registres més pregonos, sobre la conflictiva condició de l'intel·lectual. Detinguem-nos-hi, doncs, sense cap altre propòsit que de contextualitzar i des-xifrar la posició, pel que fa a aquesta qüestió, del mateix Fuster.

És un tòpic sòlidament establert a la bibliografia sobre el tema que l'intel·lectual «modern» –diferent, per tant, del cultivador clàssic de les *litteras humaniores*– és un producte del segle XIX francès, amb partida de naixement documentada i documentable. Arran del ben conegut «Manifest als intel·lectuals» publicat al diari *L'Aurore* el 14 de maig de 1989 hauria sorgit, en efecte, al fil més o menys conjuntural de l'*affaire Dreyfus*, o si més no s'hauria fet visible, un personatge nou, representat amb caràcter paradigmàtic pel

Zola de *J'accuse*.¹ Un personatge, és clar, hereu d'uns altres, com ara el clergue, l'escriba, el sofista, l'humanista del Renaixement, el filòsof il·lustrat o el polimàtic, i com aquests, tot i que força més «professionalment», consciència de la societat i director de consciència del seu públic. Un públic, d'altra banda, creixent, gràcies a un seguit de factors ideològics, polítics, sociològics i *last but not least* tecnològics ben coneguts.² L'intel·lectual, elevat a la categoria de «mitjancer entre el Just, el Vertader, el Bé i l'entorn de la Ciutat», per dir-ho amb B. H. Levy, oficià de lligam entre el Saber i l'Opinió, entre la literatura i la política amb gran èxit durant tota la primera meitat del segle XX, si més no. Aquest intel·lectual crític i «rebel» –o, en tot cas, resistent– trobà la seua versió límit en l'«intel·lectual orgànic» de Gramsci, la relació del qual amb la veritat i la universalitat s'edevénia a través d'una mediació molt concreta –el Partit–, per una banda, i en l'«intel·lectual compromès» a la manera d'un cert Gide o de Sartre, però també de Malraux i de Camus, els drames de consciència dels quals generaren el seu dia una nodrida literatura, per una altra. (Una literatura molt rellevant, dit siga de passada, en el procés de formació del mateix Fuster com a intel·lectual alhora compromès, en un sentit profund, i independent, en un sentit no menys profund, si s'accepta la paradoxa només aparent.)

Aquesta figura notable inicià la seua decadència, com tantes altres coses, durant la dècada dels setanta del passat segle, segons sembla, deixant pas a una altra mena d'intel·lectuals: l'intel·lectual «específic» de Foucault, l'intel·lectual «sense mandat» de Günter Grass o Juan Goytisolo o l'intel·lectual «terminal» de Régis

Debray. I així, distanciant-se de l'intel·lectual anomenat d'aleshores ençà, i no sense malvolença, «tradicional», Michel Foucault no dubtà a dictaminar, en efecte, que

el paper d'un intel·lectual no consisteix a dir als altres allò què han de fer. ¿Amb quin dret ho faria? Recordem-nos-en, de totes les profecies, promeses, mandats imperatius, i programes que els intel·lectuals han pogut formular en el decurs dels dos segles darrers, els efectes dels quals s'han vist ara. La tasca d'un intel·lectual no consisteix a modelar la voluntat política dels altres; la seua tasca és, per les anàlisis que porta a terme en els seus dominis, tornar a interrogar les evidències i els postulats, sacsejar els hàbits, les maneres d'actuar i de pensar, dissipar les familiaritats admeses, recobrar les mesures de les regles i les institucions i, a partir d'aquesta problematització (on l'intel·lectual desenvolupa el seu ofici específic), participar en la formació d'una voluntat política (on ha de desenvolupar el seu paper de ciutadà).³

L'«intel·lectual sense mandat», per la seua banda, és conscient que les fortaleeses sociopolítiques que d'una manera o d'una altra emparaven –o interpelaven– l'intel·lectual compromès s'han ensorrat. D'ací el seu problema: ¿com ha de continuar defensant la raó i la justícia des de posicions carregades de sentit, si les vies de canalització de tot plegat només poden suscitar avui tremolor, solitud i autocrítica? Aquest intel·lectual que assisteix a la degradació creixent dels valors democràtics d'arrel il·lustrada, a la lluita despietada pel poder polític, econòmic i cultural, a l'abdicació de tota responsabilitat personal i a la indiferència general davant el sofriment i

la misèria assumits com a «irremeiables» d'un terç, com a mínim, de la humanitat, és un intel·lectual que ja «sols pot expressar la pertinença en forma de negació», per dir-ho amb Edward Said. I que difícilment podria ser d'una altra manera, atès que s'enfronta a l'existència, en totes les formacions socials del present, d'un continu lingüístic configurat per un tipus de llenguatge –el llenguatge neutre i harmonitzador d'una societat elevada ella mateixa a ideologia– una de les funcions principals del qual és de mantenir l'*status quo* i fer de manera que les coses s'esdevinguen «sense xoc», elevades a la categoria –elles mateixes– de veritats incontrovertibles i, per descomptat, immutables. D'ací la temptació del darrer Adorno: el manuscrit dintre de l'ampolla, el «teòric crític» com a darrera llar de la veritat *altra* després de totes les decepcions tràgiques de la tardomodernitat...

L'«intel·lectual terminal, fotogènic i telegènic», que ha robat el protagonisme als herois de l'antiga «grafosfera», basada en la impremta, seria, finalment, el precipitat «tou» dels cinc trets que Debray assumeix avui com a característics de l'aldea global: «l'autisme col·lectiu, la irrealització grandiloqüent, el narcisisme moral, la imprevisió crònica i la instantaneïtat».⁴ Una situació ben compromesa, certament, la del compromís...

Precisament al compromís li dedicà Fuster una atenció remarcable, com no podia ser d'una altra manera atesa la seua formació, la seua atenció als debats del moment històric en què li tocà desenvolupar la part central de la seua obra i la

seua reflexió constant, d'una dimensió sens dubte autoaclaridora, sobre el sentit del treball intel·lectual en un món que deixava ràpidament enrere els supòsits sobre els quals havien aixecat la seua obra aquells dels quals se sentia hereu: d'Erasme a Montaigne, dels grans moralistes francesos a Voltaire i, en fi, de Gide a Sartre. Sense oblidar, és clar, Bertrand Russell. Ell fou, d'altra banda, un dels primers a parlar a Europa de la «mort de l'intel·lectual», molt abans que aquest sintagma es convertís en moneda corrent. Ja el 1960, bo i reprenent reflexions anteriors, Fuster escrivia, en efecte, sobre aquesta qüestió en els termes següents:

La figura del «intel·lectual» —de lo que nosotros llamamos intelectual—, es, precisamente, una creación de la sociedad burguesa, quizá su más *típica* creación, y sólo en su contexto histórico tiene razón de ser. El intelectual burgués, originado en la convulsa Europa del Renacimiento, no es, como pretenden los latiguillos de un marxismo barato, un «conformista». Si bien se mira, su perfil más acusado se precisa en su posición *crítica* frente a la sociedad en que vive... Naturalmente, él podrá ser, en lo futuro, lo que fue desde 1750 hasta hoy... Comoquiera que sea, el intelectual empieza a ser un hombre —o un oficio— cada día más borroso en la sociedad de nuestro siglo. Tal como es y tal como se quiere, no existiría aún hace quinientos años; nada impide que dentro de muchos menos haya dejado de existir.⁵

No és, així doncs, fruit de cap atzar que una de les seues reflexions més completes sobre l'intel·lectual prengué cos arran d'una reflexió —precisament— sobre Eras-

me.⁶ Una reflexió, per cert, no sobre les doctrines i aportacions concretes de l'*humanista* Erasme, sinó sobre «el drama mateix de la seva activitat d'escriptor». O el que és el mateix, sobre el drama de l'escriptor que en una època convulsa —com la que li tocà viure al mateix Fuster— es va veure obligat a optar entre dues faccions en pugna, val a dir, entre Roma i Luter, sense poder prendre partit finalment per cap d'elles, atès que en totes dues hi veia valors positius. Uns valors entre els quals, reeixint-hi més o menys, però no sense incórrer, en qualsevol cas, en costos altíssims, tractà de llançar ponts. D'ací a la situació de l'intel·lectual a mitjan segle xx, tal com Fuster la percebia i *vivia*, no hi havia, en la seua opinió, més que un pas...

Més enllà de les anècdotes i les contingències històriques i més enllà també dels continguts concrets del seu humanisme, Fuster recuperava d'Erasme precisament el valor paradigmàtic del drama de la seua activitat d'escriptor. Un valor, per dir-ho així, alhora històricament condicionat i transhistòric. Però deixem-li la paraula:

Les condicions de l'intel·lectual d'avui no són ja les de l'època d'Erasme. Davant el conflicte actual, l'home de lletres —almenys l'home de lletres d'Occident— es troba en una posició prou semblant: de tota manera, ara no depèn de la generositat de mecenes que calgui acontentar, ni està tan aventurat a repressions inquisitorials. En certa mesura, subsisteix la vinculació econòmica entre l'escriptor i una classe social concreta —la dominant, que li compra els llibres i l'afalaga—, i encara hi ha sistemes coercitius, declarats o no, que reprimeixen les seves activitats en profit d'aquella mateixa classe (la qual és, no cal dir-ho, una

de les faccions en armes, de la dissidència actual). Però si els riscos que hi corre no són tants ni tan greus com els que corria l'humanista del XVI, també els tem. L'abast simbòlic que, en els nostres dies, assoleix la figura d'Erasme, prové d'això: que els intel·lectuals contemporanis, com ell, es neguen a la servitud implícita en tot *engagement*, i, com ell també, manquen de gallardia, de coratge, per a plantar cara a les inclemències d'una societat adversa. L'escriptor occidental té por de comprometre's rotundament amb el comunisme més o menys oficiós, perquè no desconeix l'aplicació «funcional» que se li assignaria; té por, a més, de trencar tots els seus lligams amb els mecanismes burgesos que combat, però que, en última instància, el protegeixen i l'alimenten. Ell, sí, està –per dir-ho d'alguna forma– en l'oposició: sobretot, en oposició íntima (o potser en contradicció) a l'estat de coses constituït. Una bona part dels nostres homes de lletres –els que inspiren aquesta reflexió– s'ofenen si se'ls retreu la seva filiació burgesa; fins i tot quan no gosen renegar-la, s'afanyen a distingir-la, a exceptuar-la de les responsabilitats sinistres que recauen sobre la societat capitalista. Es preocupen, però, com es preocupava Erasme, de no associar-se amb l'altra oposició, la militant i veritable, la del partit revolucionari, a pesar de totes les coincidències possibles. I es preocupen, al mateix temps, de conservar els avantatges que dins el món burgès tenen reservats, sense per això abdicar les seves condicions d'antagonistes, ni deixar d'enunciar-les, encara que sigui cautelosament. L'equilibri, tan precari, en què Erasme es volia sostenir, es repeteix ara a gran escala i en una diversitat d'encarnacions prou torbadora.⁷

És possible que aquestes consideracions estiguen massa condicionades pel temps en què foren formulades. Fuster fou sempre conscient del fet que en alguns dels seus registres fonamentals l'activitat de l'escriptor és «una activitat mediatitzada per l'*hic et nunc*».⁸ Per bé que també fou sempre conscient que l'escriptor ha d'intentar de transcendir aquests condicionants, com ell mateix, d'altra banda, s'esforçà a fer. I, certament, desproveïda del seu batec més cruament lligat a una època determinada, aquesta reflexió de Fuster conté, amb relació a l'intel·lectual crític, que és el que ell mateix fou, una vàlua que frega més amb la categoria que no pas amb l'anècdota.

Per la seua banda fou fidel, sens dubte, com bé ha vist Vicent Raga, a una concepció de la cultura –orientadora, a més a més, en el seu cas, d'un treball intel·lectual d'un espectre extraordinàriament ampli– com a «repetició, insistència, continuïtat en l'abstracció (entesa com una espècie de comentari entorn de l'experiència quotidiana)».⁹ Com a «crítica de la vida», si volíem recuperar l'expressió d'Arnold. Però això és tan sols un aspecte de la qüestió. Perquè Fuster hi afegí, a aquesta concepció, transcendent-la i a l'ensem concretant-la, una intencionalitat constructiva perfectament autoconscient l'objectiu de la qual es confon amb el disseny de lluitar contra la fatalitat biològica i social, contra les constriccions d'un entorn sempre irreflexiu i tirànic, contra la compulsió a la inserció acrítica en allò donat –que redueix l'educació a aprenentatge de mecanismes de mera adaptació–, contra el dog-

matisme i, al capdavall, contra l'ofuscació ideològica.

Per haver fet de l'home «la mesura de totes les coses» ha estat sovint definit com a «humanista». I, certament, l'element liberal de l'humanisme burgès, d'Erasme a Thomas Mann, sempre el va temptar. Com el va interessar també l'humanisme tràgic de Malraux. Però no per això deixava de ser del tot conscient del procés irreversible de fragmentació, de buidament, del llegat de l'humanisme clàssic, dels seus ideals i arquetips, que cap presumpte «neoaristocracisme de l'esperit» podrà revitalitzar de nou. Per tot això, el seu humanisme fou, si és que aquest terme s'ha d'emprar ací, un humanisme crític i vigilant. I compromès. Ara: el compromís de Fuster fou d'ordre *òntic*, si se'm permet el tecnicisme filosòfic. És a dir, un compromís amb allò que el constituïa: una llengua, una història i una cultura. Ferm en aquest compromís, va saber sempre matissar-lo doblant-lo de distanciament. D'un distanciament que era, abans que res, autodistanciament. Aquell sense el qual el compromís –i no diguem ja alguns compromisos *totals*– esdevé *cec*. I de cec, certament, el vell mussol de Sueca no ho era gens.

L'intel·lectual amb el qual, per tot això, Fuster s'identificà al llarg de molts anys exercint com a «jornaler de l'escriptura» fou el guiat per l'afany de coadjuvar amb el seu treball a la creació de lucidesa i autonomia, a la creació i conreu de la consciència històrica –quelcom sumament rellevant en èpoques presumptament «posthistòriques». Algú, al capdavall, que no s'assumeix ja com a seu de la veritat ni creu que el mèrit de l'intel·lectual pugaraure en l'exemplaritat de la seua vida

–que comparteix, si escau, amb molts altres ciutadans de tota mena–; ni en la seua capacitat d'arriscar presó i mort per causa de les seues idees, atès que han estat molts més els no intel·lectuals que s'hi han vist exposats; ni en els seus coneixements «generals», que també poden ser compartits per molta altra gent atenta i informada, sinó en la *qualitat de la seua intervenció en el procés general d'il·lustració social*. En el procés, per dir-ho de manera més solemne, d'autoapropiació racional del món per l'espècie humana. ▢

1. De tota manera, el terme «intel·lectual» havia estat utilitzat ja el 1822 per Saint-Simon.
2. El mateix Fuster ha escrit pàgines molt esclaridores sobre la rellevància de la invenció de la impremta i la generalització del llibre en tot aquest procés. Vegeu, per exemple, OC, 2, pp. 31 i ss.
3. Vegeu M. Foucault: «El cuidado de la verdad», dins *Estética, ética y hermenéutica*, Paidós, Barcelona, 1999, p. 378.
4. R. Debray, «Muerte de un centenario: el intelectual», *El País*, 3-VI-2001.
5. J. Fuster, «La muerte del intelectual», *La Caña Gris*, 1, València (1969), pp. 3-5.
6. Vegeu la veu «Intel·lectual» del *Diccionari per a ociosos* (Edicions 62, Barcelona, 1992, 4a ed., pp. 68-80). Es tracta de tota manera d'un text escrit el 23 de febrer de 1956. Ha estat reeditat com a part originària del *Diari* 1956-1960, OC, 2, pp. 219-230.
7. *Loc cit.*, pp. 73-74.
8. OC, 1, p. 12.
9. Vicent Raga, «Joan Fuster: l'estil i la influència», *L'Espill*, Segona època, núms. 8/9, tardor-hivern 2001, p. 122.